१२

उत्तररामचरितम् - प्रस्तावना

प्रस्तावना

अस्मिन् ग्रन्थे वयं नाटकस्य प्रथमाङ्कस्य आदितः कांश्चन अंशान् पठामः। प्रथमतः सूत्रधारः नटः च मञ्चम् आगत्य नाटकस्य प्रस्तावनां करोति। रामः जनकविरहेण परिखिन्नां सीतां सान्त्वयितुं सिंहासनाद् उत्थाय अन्तःपुरं गच्छति। ततः अष्टावक्रः आगत्य तयोः कुशलसंवादं पृच्छति। किञ्च वसिष्ठादिभिः गुरुजनैः रामाय ये उपदेशाः प्रदत्ताः तत्सर्वं रामः श्रावयति। तदनन्तरं लक्ष्मणः आगत्य कथयति यत् रामचरितात्मकं चित्रं ताभ्यां यथा आदिष्टम् आसीत् तथा एव अङ्कणं सम्पाद्य चित्रकारः आगतः। तदनु रामः सीतायाः विनोदाय तं चित्रपटं सीतायै प्रदर्शयति। एवं चित्रदर्शनपर्व आरभ्यते। तस्मिन् तारकाराक्षसीवधात् आरभ्य रामसीतयोः विवाहः, वनवासगमनम्, शृङ्गवेरपुरम् इत्येवं घटनाक्रमेण विन्ध्यारण्यस्य चित्रम् आगच्छति। अन्ते राममुखेन गोदावर्याः तस्याः तटे च तेषां जीवनपद्धतेः वर्णनेन ग्रन्थसमाप्तिः भवति।

अस्मिन् पाठे वयम् उत्तररामचरितस्य नाटकस्य प्रस्तावनां पठामः। अत्र सप्त श्लोकाः काश्चन उक्तयः वर्तन्ते। प्रथमतः सूत्रधारः आगत्य कवेः भवभूतेः वर्णनं करोति। तत्र सूत्रधारः अयोध्यावासी सन् नटेन सह मिलति। ततः नटसूत्रधारयोः मध्ये अयोध्यायाः विषये तस्याः निःशब्दतायाः विषये सुदीर्घः वार्तालापः प्रचलति। तद्वार्तालापप्रसङ्गेन एव नाट्यस्य आरम्भः भवति। तत् कथम् इति पाठं पठित्वा एव ज्ञास्यामः।

उद्देश्यानि

अमुम् पाठं पठित्वा भवान् -

- रामस्य सीतायाः चरितं जानीयात्।
- नाटके सूत्रधारनटयोः विषये ज्ञातुं समर्थः भवेत्।
- नान्दीविषये ज्ञातुं समर्थः भवेत्।
- छन्दसां लक्षणानि जानीयात्।
- श्लोकानाम् अन्वयं प्रतिपदार्थादिकं च अवगच्छेत्।
- दीर्घानां पदानां विग्रहवाक्यं समासं च बोद्धुं समर्थः भवेत्।

१२.१) सम्पूर्णः मूलपाठः

इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम्॥१॥
(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः - अलमतिविस्तरेण। अद्य खलु भगवतः कालप्रियानाथस्य यात्रायामार्यमिश्रान् विज्ञापयामि। एवमत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु। अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जातूकर्णीपुत्रः।

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्तते।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते।।२।।

सूत्रधारः - एषोऽस्मि कार्यवशादायोध्यकस्तदानींतनश्च संवृत्तः (समन्तादवलोक्य) भोः भोः! यदा तावदत्रभवतः पौलस्त्यकुलधूमकेतोः महाराजरामस्यायं पट्टाभिषेकसमयो रात्रिन्दिवमसंहृतानन्दनान्दीकः, तत्किमिदानीं विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि?

(प्रविश्य)

नटः - भाव ! प्रेषिता हि स्वगृहान्महाराजेन लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः प्लवङ्गमराक्षसाः सभाजनोपस्थायिनश्च नानादिगन्तपावना ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च, यत्समाराधनायैतावतो दिवसान् प्रमोद आसीत्।

सूत्रधारः - आ, अस्त्येतन्निमित्तम्।

नटः - अन्यच्च -

वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता रामस्य मातरः।
अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥३॥

सूत्रधारः - वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि। कः पुनर्जामाता ?

कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत्।
अपत्यकृतिकां राज्ञे रोमपादाय तां ददौ ॥४॥

विभाण्डकसुतस्तामृष्यश्रृङ्ग उपयेमे। तेन द्वादशवार्षिकं सत्रमारब्धम्। तदनुरोधात्कठोरगर्भा- मपि जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र यातः।

सूत्रधारः - तत्किमनेन ? एहि राजद्वारमेव स्वजातिसमयेनोपनिष्ठावः।

नटः - तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिं भावः।

सूत्रधारः - मारिष,

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता।
यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ५॥

नटः - अतिदुर्जन इति वक्तव्यम्।

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः।
रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

सूत्रधारः - यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं प्रति स्यन्देत ततः कष्टं स्यात्।

नटः - सर्वथा ऋषयो देवाश्च श्रेयो विधास्यन्ति। (परिक्रम्य) भो भोः क्वेदानीं महाराजः? (आकर्ण्य) एवं जनाः कथयन्ति -

स्नेहात्सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि
नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान्।
देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय
धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥७॥

(इति निष्क्रान्तौ)

(इति प्रस्तावना)

१२.२) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - १

इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥१॥

अन्वयः -

पूर्वेभ्यः कविभ्यः इदं नमोवाकं प्रशास्महे, आत्मनः अमृतां कलां देवतां वाचं विन्देम।

अन्वयार्थः -

पूर्वेभ्यः प्राचीनेभ्यः कविभ्यः व्यासवाल्मीकिकालिदासादिभ्यः काव्यकर्तृभ्यः नमोवाकं नमस्कारम् इदं मङ्गलाचरणात्मकं प्रशास्महे निर्दिशामः। आत्मनः ब्रह्मणः परमात्मनः अमृतां नित्यां कलाम् अंशभूतां देवतां देवीं वाचं वाणीं सरस्वतीं विन्देम लभेमहि प्रार्थयामहे।

व्याख्यानम् -

रङ्गविघ्नानां नाशाय रङ्गादौ मङ्गलम् आचरणीयं भवति। तदेव मङ्गलं नाट्यशास्त्रे नान्दी इति नाम्ना अभिधीयते। अतः महाकविः भवभूतिः अपि काव्यस्य आदौ नान्दीं करोति प्रस्तुतेन श्लोकेन। श्लोके अस्मिन् मङ्गलम् आशीर्वचनात्मकं वर्तते। अत्र पूर्ववर्तिनः व्यासवाल्मीक्यादीन् कवीन् कविः भवभूतिः नमःशब्दमुच्चार्य स्तौति। तेषां प्रसादात् भगवतः ब्रह्मणः अंशभूता वागधिष्ठात्री देवी सरस्वती अभीष्टा वर्तते। एवं कविना कृतस्य पूर्वकविवन्दनस्य फलं वाग्देव्याः लाभः। अर्थात् वाक् यथासमयं यथार्थं स्फुरतु इति कवेः आशयः।

विशेषटिप्पणी -

अत्र महाकविः भवभूतिः उत्तररामचरितरूपं नाटकं रचयितुकामः प्रारम्भे विघ्ननाशाय चिकीर्षितग्रन्थस्य परिसमाप्तये च शिष्टाचारपरिपालनात्मकं मङ्गलम् इदं कविभ्यः इत्यनेन श्लोकेन

विदधाति। मङ्गलं हि शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं भवति। तच्च – आशीर्वादात्मकं वस्तुनिर्देशात्मकं नमस्कारात्मकं च भवति। अत्र नमस्कारात्मकं मङ्गलं विदधाति कविः।

अत्र मङ्गलश्लोकः नान्दी। नन्दयति आनन्दयति जनान् इति नान्दी। नाटके मङ्गलार्थम् आदौ विहितं पद्यं नान्दीत्युच्यते। तस्या लक्षणमुक्तं विश्वनाथेनसाहित्यदर्पणे -

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता।।
मङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत।।

अर्थात् देवब्राह्मणनृपाणां आशीर्वचनयुक्ता स्तुतिः यत्र वर्तते सा नान्दीति उच्यते। सा च नान्दी द्वादशपदा अष्टपदा वा भवति। इयं द्वादशपदा नान्दी।

व्याकरणविमर्शः -

१. नमोवाकम् - वच्धातोः क्विप्प्रत्यये वाक् इति रूपम्। तस्य वचनम् इत्यर्थः। नमः वाकः यस्मिन् स इति नमोवाक् इति बहुव्रीहिसमासः, तं नमोवाकम्।

२. प्रशास्महे - प्रपूर्वकात् इच्छार्थकात् शास्धातोः उत्तमपुरुषैकवचने रूपम्। प्रशास्महे इत्यस्य निर्दिशामः इत्यर्थः।

३. विन्देम - तौदादिकात् विद्-धातोः विधिलिङि उत्तमपुरुषैकवचने विन्देम इति रूपम्।

४. अमृताम् - अविद्यमानं मृतं मरणं यस्याः सा अमृता इति बहुव्रीहिसमासः, ताम् अमृताम्। मरणरहिताम् इत्यर्थः।

छन्दः -

अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः वर्तते। तस्य लक्षणं तावत् -

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः।।

एकस्मिन् श्लोके चत्वारः पादाः भवन्ति। अनुष्टुप्छन्दसि प्रत्येकपादस्य षष्ठाक्षरं गुरु भवति पञ्चमाक्षरं च लघु भवति। सप्तमाक्षरं द्वितीयपादे चतुर्थपादे ह्रस्वं भवति, प्रथमपादे तृतीयपादे च दीर्घं भवति।

पाठगतप्रश्नाः- १

१. कविः किम् इच्छति।

२. अनुष्टुप्छन्दसः लक्षणं लिखत।

३. नमोवाकम् इति रूपं साधयत।

१२.३) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - २

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः - अलमतिविस्तरेण। अद्य खलु भगवतः कालप्रियानाथस्य यात्रायामार्यमिश्रान् विज्ञापयामि। एवमत्रभवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु - अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जातूकर्णीपुत्रः।

अन्वयार्थः -

(मङ्गलाचरणस्यान्ते) अलं पर्याप्तम् अतिविस्तरेण अधिकविस्तारेण। अद्य अस्मिन् दिने खलु भगवतः सर्वैश्वर्यविभूषितस्य कालप्रियानाथस्य दुर्गावल्लभस्य शिवस्य यात्रायां महोत्सवे आर्यमिश्रान् आर्यान् आदरणीयान् मिश्रान् पठितबहुशास्त्रान् अथवा गौरवितान् विज्ञापयामि सविनयं निवेदयामि एवम् इत्थम् अत्रभवन्तः अत्रोपस्थिताः पूज्याः भवन्तः विदाङ्कुर्वन्तु जानन्तु। तत्रभवान् अत्रानुपस्थितः पूज्यः श्रीमान् काश्यपः कश्यपगोत्रोत्पन्नः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः श्रीकण्ठनामधेयः पदवाक्यप्रमाणज्ञो व्याकरणमीमांसान्याय-शास्त्रज्ञः भवभूतिर्नाम भवभूतिरिति नामधेयः जातूकर्णीपुत्रः जतुकर्णीगोत्रजायाः स्त्रियाः सुतः अस्ति भवति खलु।

व्याख्यानम् -

नान्द्यन्ते सूत्रधारः वदति यत् अधिकविस्तारः मास्तु। ततः स भगवतः शिवस्य उत्सवम् उपलक्ष्य समुपस्थितान् सभ्यान् कवेः भवभूतेः विषये ज्ञापयति। स कथयति यत् कविः भवभूतिः काश्यपगोत्रजः वर्तते। श्रीकण्ठ इति तस्य अपरं नाम भवति। व्याकरणे न्याये मीमांसायां च सः अत्यन्तं निष्णातः। स हि जातूकर्ण्याः पुत्रः भवभूतिः।

विशेषटिप्पणी -

"नान्द्यन्ते प्रविशति सूत्रधारः" इत्युक्तेः नान्दीपाठात्परमेव सूत्रधारस्य प्रवेशः। सूत्रं नाटकप्रयोगानुष्ठानं धारयति इति सूत्रधारः। साहित्यदर्पणे सूत्रधारलक्षणम् उक्तं -

नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते।

सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते।।

व्याकरणविमर्शः -

१. विदाङ्कुर्वन्तु - ज्ञानार्थकात् विद्धातोः लोटि कृधातोः अनुप्रयोगे प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम्। जानन्तु इति तदर्थः।

२. श्रीकण्ठपदलाञ्छनः:- श्रीकण्ठ इति पदं लाञ्छनं यस्य स इति श्रीकण्ठपदलाञ्छनः श्रीकण्ठपदनामकः इत्यर्थः।

३. पदवाक्यप्रमाणज्ञः- जानाति इति ज्ञः। पदं (व्याकरणम्) च वाक्यं (न्यायः) प्रमाणं (मीमांसा) च इति पदवाक्यप्रमाणानि, तेषां ज्ञः इति पदवाक्यप्रमाणज्ञः।

४. कालप्रियानाथस्य – कालस्य प्रिया कालप्रिया इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। दुर्गा इत्यर्थः। तस्याः नाथः कालप्रियानाथः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्य।

५. आर्यमिश्रान् - आर्याः च अमी मिश्राः च आर्यमिश्राः इति कर्मधारयसमासः, तान् आर्यमिश्रान्।

६. जातूकर्णीपुत्रः - जतूकर्णस्य गोत्रापत्यं स्त्री जातूकर्णी। तस्याः पुत्रः जातूकर्णीपुत्रः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

पाठगतप्रश्नाः - २

४. आर्यमिश्रान् कदा विज्ञापयति सूत्रधारः।

५. भवभूतिः कीदृशः।

६. पदवाक्यप्रमाणज्ञः इति पदस्य का व्युत्पत्तिः।

१२.४) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - ३

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्तते।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते।।२।।

अन्वयः -

यं ब्रह्माणम् इयं देवी वाक् वश्या इव अनुवर्तते। तत्प्रणीतम् उत्तरं रामचरितं प्रयोक्ष्यते।

अन्वयार्थः -

यं भवभूतिं ब्रह्माणं यजनादिषट्कर्मनिरतं ब्राह्मणम् इयम् एषा देवी भगवती वाक् वाणी सरस्वती वश्या इव अधीना स्त्री इव अनुवर्तते अनुसरणं करोति। तत्प्रणीतं भवभूतिकृतम् उत्तरं रामचरितम् उत्तररामचरिताख्यं नाटकं प्रयोक्ष्यते अभिनेष्यते।

व्याख्यानम् -

अत्र सूत्रधारमुखेन स्वगुणवर्णनं कविः करोति। यथा एकेन पुरुषेण वशीभूता नारी तं पुरुषं सततम् अनुकरोति। तेन पुरुषेण उक्तं यत् किमपि सम्पाद्यं सा नारी सम्पादयति। एवमेव वाचां देवी हंसवाहना सरस्वती अपि कविं भवभूतिं सततम् अनुगच्छति। अतः कविः यथा इष्टवान् तथा एव वाक्यद्वारा मनोगतं भावं प्रकटयितुं समर्थः। अनेन नाट्यस्यापि अस्य असाधारणत्वं प्रकाशितं भवति। अत्र नाट्यस्य नामोल्लेखः अपि कविना क्रियते उत्तररामचरितम् इति। उत्तरं नाम राज्याभिषेकात् अनन्तरम्। रामचरितं च पुरुषोत्तमस्य श्रीरामस्य चरित्रम्। रावणवधात् परं वनवासं समाप्य यदा रामः

प्रत्यागतवान् तदा रामस्य राज्याभिषेकः सञ्जातः। ततः परं श्रीरामस्य चरितम् अर्थात् जीवनवृत्तान्तः नाट्ये अस्मिन् वर्णितः अस्ति। तदेव नाटकम् इदानीम् अभिनयेन प्रस्तूयते इति सूत्रधारस्य उद्घोषः।

विशेषटिप्पणी -

अत्र प्ररोचना प्रस्तुता। तस्या लक्षणं तावत् -

"निवेदनं प्रयोज्यस्य निर्देशो देशकालयोः।

कविकाव्यादीनां प्रंशसा तु प्ररोचना।।" इति।

अत्र संस्कृते भाषणाद् भारती वृत्तिः। तस्या लक्षणं तावत् -

"भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः।" इति।

व्याकरणविमर्शः -

१. वश्या - वश्धातोः यति टापि वश्या इति रूपम्। वशंगता इत्यर्थः।

२. प्रणीतम् - प्रपूर्वकात् नीधातोः क्तप्रत्यये नपुंसकलिङ्गे प्रथमैकवचने रूपम्।

३. प्रयोक्ष्यते - प्रपूर्वकात् युज्धातोः लृटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।

४. रामचरितम् - रामस्य चरितं रामचरितम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

५. तत्प्रणीतम् - तेन प्रणीतं तत्प्रणीतम् इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

सन्धिविच्छेदः -

१. वाग्वश्येवानुवर्तते - वाक् वश्या इव अनुवर्तते।

अलङ्कारविमर्शः -

१. वश्येव इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षणाद् उत्प्रेक्षालङ्कारः। तल्लक्षणं तावत्- "भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना।" इति।

छन्दः - अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः वर्तते।

पाठगतप्रश्नाः - ३

७. अस्य नाटकस्य नाम किम्।

८. वाग्वश्येवानुवर्तते इत्यस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।

९. नाटकमिदं कः विरचितवान्।

१०. ग्रन्थकर्तुः कीदृशं वैशिष्ट्यम्।

१२.५) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - ४

सूत्रधारः - **एषोऽस्मि कार्यवशादायोध्यकस्तदानींतनश्च संवृत्तः (समन्तादवलोक्य) भो भो! यदा तावदत्रभवतः पौलस्त्यकुलधूमकेतोः महाराजरामस्यायं पट्टाभिषेकसमयो रात्रिन्दिवमसंहृतानन्दनान्दीकः, तत्किमिदानीं विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि? (प्रविश्य)**

नटः - **भाव ! प्रेषिता हि स्वगृहान्महाराजेन लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः प्लवङ्गमराक्षसाः सभाजनोपस्थायिनश्च नानादिगन्तपावना ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च, यत्समाराधनायैतावतो दिवसान् प्रमोद आसीत्।**

सूत्रधारः - **आ, अस्त्येतन्निमित्तम्।**

अन्वयार्थः -

सूत्रधारः - एषः अहं सूत्रधारः कार्यवशात् अभिनयादिकार्यकारणात् आयोध्यकः अयोध्यावासी तदानीन्तनः रामकालीनः संवृत्तः सञ्जातः अस्मि वर्ते। (समन्तात् परितः अवलोक्य दृष्ट्वा) भो भो हे नट, अत्रभवतः पूज्यस्य पौलस्त्यकुलधूमकेतोः रावणवंशविनाशकस्य पट्टाभिषेकसमयः राज्याभिषेककालः रात्रिन्दिवम् अहर्निशम् असंहृतानन्दनान्दीकः असंहृता अविरतं वाद्यमाना आनन्दनान्दी यस्मिन् स तथोक्तः। तत्किम् तत् कथम् इदानीम् अधुना विश्रान्तचारणानि विश्रान्ताः अपगताः चारणाः नटाः येभ्यः तानि विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि चतुष्पथभूतयः।

नटः - भाव हे विद्वन् सूत्रधार स्वगृहात् निजगृहात् महाराजेन श्रीरामचन्द्रेण प्रेषिताः प्रस्थापिताः लङ्कासमरसुहृदो लङ्कायां रावणनगर्यां घटितः यः समरः युद्धः तत्र ये सुहृदः मित्राणि ते लङ्कासमरसुहृदः महात्मानः उदाराशयाः प्लवङ्गमराक्षसाः सुग्रीवादिवानराः विभीषणादिराक्षसाः, नानादिगन्तपावनाः नानादिशां पवित्रीकृतः ब्रह्मर्षयः ब्रह्मकुलोत्पन्नाः गौतमादयः ऋषयः, राजर्षयः क्षत्रियकुलोत्पन्नाः जनकादयः ऋषयः, सभाजनोपस्थायिनः रामस्य अभिनन्दनं कर्तुं समागताः यत्समाराधनाय येषां सत्काराय एतावतः इयतः दिवसान् दिनानि व्याप्य प्रमोदः आनन्दोत्सवः आसीत्।

सूत्रधारः - अस्तु तर्हि एतत् एव निःशब्दतायाः कारणम् अस्ति।

व्याख्यानम् -

अधुना सूत्रधारः नाट्यप्रसङ्गात् एकः अयोध्यानिवासी सञ्जातः। ततश्च स समन्तात् दृष्ट्वा प्रसङ्गनिर्देशं करोति - भोः अयं तावत् अयोध्याधिपतेः श्रीमतः रामचन्द्रस्य राज्याभिषेकस्य समयः। तर्हि रङ्गालयस्य प्राङ्गणे स्तावकाः स्तुतिपाठात् कथं विरताः। ततः नटः सूत्रधारं सम्बोध्य निःशब्दतायाः कारणं ज्ञापयन् वदति यत् उत्सवः समाप्तः। अतः रावणेन सह युद्धे ये वानरा आत्मपराक्रमं प्रदर्श्य युद्धं कृतवन्तः ते रामसुहृदः वानराः उत्सवार्थं समुपागताः आसन्। इदानीम् उत्सवः समाप्तः। अतः ते निजदेशं गताः। नानादेशाद् आगताः वसिष्ठादयः ब्रह्मर्षयः जनकादयः राजर्षयः अपि स्वप्रदेशं गताः। एवं सूत्रधारः नीरवतायाः कारणं जानाति।

व्याकरणविमर्शः -

१. संवृत्तः- समित्युपसर्गपूर्वकात् वृद्धातोः क्तप्रत्यये रूपम्।

२. पौलस्त्यकुलधूमकेतोः - पौलस्त्यस्य कुलं पौलस्त्यकुलम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। तस्य धूमकेतुः इव इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्य।

३. पट्टाभिषेकसमयः - पट्टप्रधानः अभिषेकः पट्टाभिषेकः इति शाकपार्थिवादिवत्समासः। पट्टाभिषेकस्य समयः पट्टाभिषेकसमयः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

४. रात्रिन्दिवम्- रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् इति समाहारद्वन्द्वसमासः।

५. विश्रान्तचारणानि - विश्रान्ताः चारणाः येभ्यः येषु वा तानि विश्रान्तचारणानि इति बहुव्रीहिसमासः।

६. लङ्कासमरसुहृदः - लङ्कायां वृत्तः समरः लङ्कासमरः। तस्मिन् सुहृदः लङ्कासमरसुहृदः।

७. नानादिगन्तपावनाः - नाना दिशः नानादिशः इति कर्मधारयसमासः। नानादिशाम् अन्ताः नानादिगन्ताः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। तान् पावयन्ति इति नानादिगन्तपावनाः।

पाठगतप्रश्नाः - ४

११. के के रामराज्याभिषेकाय उपागताः।

१२. कथं ते अयोध्यामुपागताः।

१३. अयोध्यायां निःशब्दतायाः किं कारणम्।

१४. पट्टाभिषेकसमयः इत्यत्र समासनिर्णयः कार्यः।

१५. कः आयोध्यकः संवृत्तः।

१२.६) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - ५

नटः - **अन्यच्च -**

वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता रामस्य मातरः।
अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥३॥

अन्वयः -

अन्यच्च, वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यः रामस्य मातरः अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुः आश्रमं गताः।

अन्वयार्थः -

नटः - अन्यत् अपरम् अपि कारणम् अस्ति।

वसिष्ठाधिष्ठिताः कुलगुरुणा वसिष्ठेन संरक्षिताः देव्यः दशरथमहिष्यः कौशल्याकैकेयीसुमित्राः रामस्य रामचन्द्रस्य मातरः जनन्यः अरुन्धतीं गुरुपत्नीं पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा यज्ञे यज्ञनिमित्तं जामातुः कन्यापतेः ऋष्यशृङ्गस्य आश्रमं तपःस्थलं गताः प्राप्ताः।

व्याख्यानम् -

अस्मिन् श्लोके अयोध्यायां गीतावाद्यादेः अभावस्य अपरं कारणं वदति नटः। महाराजस्य दशरथस्य एका कन्या आसीत्। तस्याः नाम शान्ता। शान्ता महामुनिम् ऋष्यशृङ्गं परिणीतवती। तस्य जामातुः ऋष्यशृङ्गस्य आश्रमे कश्चन यज्ञः प्रचलति। अतः यज्ञदर्शनाय दशरथमहिष्यः श्रीरामस्य मातरः कौशल्याकैकीयासुमित्राः तत्र गताः। अतः ताः अयोध्यायाम् न सन्ति इति कारणात् तत्र गीतवाद्यादिकं न भवति इति तात्पर्यम्।

व्याकरणविमर्शः -

१. वसिष्ठाधिष्ठिताः- अधिपूर्वकात् स्थाधातोः क्तप्रत्यये टापि अधिष्ठिता इति रूपम्। वसिष्ठेन अधिष्ठिता वसिष्ठाधिष्ठिता इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

२. पुरस्कृत्य – पुरस् इति पूर्वकात् कृधातोः क्त्वाप्रत्यये क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने ल्यपि पुरस्कृत्य इति रूपम्।

सन्धिविच्छेदः

१. देव्यो गता रामस्य – देव्यः+गताः+रामस्य।

२. जामातुराश्रमम् - जामातुः+आश्रमम्।

छन्दः - अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः।

पाठगतप्रश्नाः - ५

१६. रामस्य मातरः कुत्र किमर्थं च गताः।

१७. कां पुरस्कृत्य रामस्य मातरः गताः।

१२.७) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - ६

सूत्रधारः - **वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि। कः पुनर्जामाता ?**

कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत्।
अपत्यकृतिकां राज्ञे रोमपादाय तां ददौ ॥४॥

विभाण्डकसुतस्तामृष्यश्रृङ्ग उपयेमे। तेन द्वादशवार्षिकं सत्रमारब्धम्।
तदनुरोधात्कठोरगर्भामपि जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र यातः।

अन्वयः -

सूत्रधारः - वैदेशिकः अस्मि इति पृच्छामि। कः पुनः जामाता।

नटः - राजा दशरथः शान्तां नाम कन्यां व्यजीजनत् राज्ञे रोमपादाय अपत्यकृतिकां तां ददौ।

विभाण्डकसुतः ऋष्यशृङ्गः ताम् उपयेमे। तेन द्वादशवार्षिकं सत्रम् आरब्धम्। तदनुरोधात् कठोरगर्भाम् अपि जानकीं विमुच्य गुरजनः तत्र यातः।

अन्वयार्थः -

सूत्रधारः - वैदशिकः विदेशवासी अस्मि भवामि इति अतः पृच्छामि जिज्ञासां करोमि। कः पुनः जामाता कन्यापतिः।

नटः - राजा महाराजः दशरथः शान्तां नाम कन्यां कुमारीं व्यजीजनत् उत्पादयामास, राज्ञे महाराजाय रोमपादाय रोमपादाभिधाय अपत्यकृतिकां कृत्रिमकन्यारूपां तां शान्तां ददौ प्रदत्तवान्।

विभाण्डकसुतः विभाण्डकमुनेः पुत्रः ऋष्यशृङ्गः एतन्नामकः महर्षिः तां शान्ताम् उपयेमे परिणीतवान्। तेन मुनिना ऋष्यशृङ्गेण द्वादशवार्षिकं द्वादशवर्षाणि व्याप्य सत्रम् यज्ञः आरब्धम् उपक्रान्तः। तदनुरोधात् तस्य मुनेः आग्रहवशात् कठोरगर्भां पूर्णगर्भां जानकीं स्ववधूं जनकसुतां सीतां विमुच्य परित्यज्य गुरुजनः पूज्यजनः वसिष्ठकौशल्यादयः तत्र ऋष्यशृङ्गस्य आश्रमं गतः याताः।

व्याख्यानम् -

सूत्रधारः कथयति यत् स वैदेशिकः अस्ति। अर्थात् सः अयोध्यावासी नास्ति। अतः अयोध्याविषये तस्य समीचीनं ज्ञानं नास्ति इति सः अङ्गीकरोति। सूत्रधारः जानाति यत् दशरथस्य कापि पुत्री एव नास्ति। अतः स पृच्छति - कः पुनः महाराजस्य दशरथस्य जामाता इति।

अत्र नटः राज्ञः दशरथस्य कन्यायाः परिचयं प्रददाति। स वदति यत् राज्ञः दशरथस्य शान्ता नाम एका कन्या आसीत्। किन्तु जन्मनः परमेव राजा तां कन्याम् अङ्गराजाय रोमपादाय दत्तकरूपेण प्रदत्तवान्। विभाण्डकमुनेः पुत्रः महामुनिः ऋष्यशृङ्गः तां परिणीतवान्। स मुनिः ऋष्यशृङ्गः द्वादशवर्षव्यापिनम् एकं यज्ञं समारब्धवान्। अतः तस्य अनुरोधात् गर्भिणीं सीताम् अयोध्यायां संस्थाप्य वसिष्ठकौशल्याकैकेयीसुमित्रादयः तत्र यज्ञनिमित्तं गताः।

व्याकरणविमर्शः -

१. व्यजीजनत् - विपूर्वकात् जन्-धातोः णिचि लुङ्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने व्यजीजनत् इति रूपम्।

२. अपत्यकृतिकाम् - कृता एव कृतिका अपत्यं च सा कृतिका इति अपत्यकृतिका इति कर्मधारयसमासः, ताम् अपत्यकृतिकाम्। विहितकृत्रिमकन्याम् इत्यर्थः।

३. उपयेमे- उपपूर्वकात् यम्धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।

४. कठोरगर्भाम् - कठोरः पूर्णः गर्भः यस्याः सा कठोरगर्भा, तां कठोरगर्भाम् इति बहुव्रीहिसमासः।

छन्दः - कन्यामित्यस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः।

पाठगतप्रश्नाः - ६

१८. राज्ञः दशरथस्य कन्यायाः नाम किम्।

१९. राजा दशरथः कन्यां कस्मै प्रदत्तवान्।

२०. अपत्यकृतिकाम् इत्यस्य कः अर्थः।

२१. कः शान्ताम् उपयेमे।

२२. ऋष्यशृङ्गः कीदृशं सत्रमारब्धवान्।

१२.८) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - ७

सूत्रधारः - **तत्किमनेन ? एहि राजद्वारमेव स्वजातिसमयेनोपनिष्ठावः।**

नटः - **तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिं भावः।**

सूत्रधारः - **मारिष,**

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता।
यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ५॥

अन्वयः -

सूत्रधारः - तत् अनेन किम्। एहि स्वजातिसमयेन राजद्वारम् एव उपतिष्ठावः।

नटः - तेन राज्ञः सुपरिशुद्धाम् उपस्थानस्तोत्रपद्धतिं निरूपयतु।

सूत्रधारः - मारिष, सर्वथा व्यवहर्तव्यम् अवचनीयता कुतः? हि जनो यथा स्त्रीणां साधुत्वे दुर्जनः तथा वाचाम् (अपि दुर्जनः)।

अन्वयार्थः -

सूत्रधारः - तत् तर्हि अनेन उत्सवविरामहेतोः चिन्तनेन किं साध्यते। स्वजातिसमयेन स्वजात्याः चारणजात्या समयेन आचारेण राजद्वारम् राज्ञो रामस्य प्रतीहारम् उपतिष्ठावः उपसृत्य तिष्ठावः।

नटः - तेन राजद्वारे स्तुतेः पठनीयतया निरूपयतु चिन्तयतु सुपरिशुद्धां सर्वथा दोषशून्याम् उपस्थानस्तोत्रपद्धतिं राजसमीपगमनार्थां स्तुतिपरिपाटीं भावः विद्वान् भवान्।

सूत्रधारः - मारिष आर्य, सर्वथा समस्तप्रकारेण व्यवहर्तव्यं व्यवहारः करणीयः अवचनीयता निर्दोषता कुतः कस्मात् कारणात्। हि यतः जनः लोकः यथा येन प्रकारेण स्त्रीणां नारीणां तथा तेनैव प्रकारेण वाचां वाणीनां साधुत्वे सत्यतायां दुर्जनः दोषदर्शी।

व्याख्यानम् -

ततः सूत्रधारः नटेन स्वकार्यं सम्पादयितुं राजद्वारं प्रति प्रस्थितः। तदा नटः सूत्रधारम् उद्दिश्य कथयति यत् राजद्वारे स्तुतिपाठस्य आवश्यकत्वात् दोषरहितां नृपोचितां राजस्तुतिपद्धतिं भवान् विचारयतु इति। ततः सूत्रधारः नटम् उद्दिश्य वदति यत्सर्वथा इति। अत्र सूत्रधारेण लोकस्य निन्दा विहिता। लोके जनाः दोषरहिते वस्तुनि अपि आयासेन दोषम् उद्भावयति। एवं ते यथा साध्वीनां स्त्रीणां सतीत्वे सन्देहं प्रकटयति तथा केनापि कविना लिखितेन काव्ये अपि। एवं दोषदर्शनं तेषां स्वभावसिद्धम् अस्ति। अतः तेषां विषये विचिन्त्य व्यवहारः न त्याज्यः। अतः सूत्रधारः अपि तत् सर्वम् अचिन्तयित्वा एव स्तुतिकरणार्थं राजद्वारं गमिष्यति इति तस्य आशयः। वस्तुतः अनेन पद्येन कविना सीताविषयकस्य अपवादस्य अवतारणा एव विहिता वर्तते।

विशेषटिप्पणी -

अत्र श्लोके सीतापवादस्य अवतारणा विहिता। तद् मुखसन्धेः समाधानाख्यमङ्गं भवति। तल्लक्षणं तावद् दर्पणे - “बीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते” इति।

व्याकरणविमर्शः -

१. सर्वथा - सर्वशब्दात् थाल्प्रत्यये सर्वथा इति रूपम्। सर्वेण प्रकारेण इति तदर्थः।

२. व्यवहर्तव्यम्- वि-अव इत्युपसर्गद्वयपूर्वकात् हृधातोः तव्यत्प्रत्यये प्रथमैकवचने रूपम्।

३. अवचनीयता - वचनीयं दोषः। तस्य भावः इति तल्प्रत्यये वचनीयता। न वचनीयता अवचनीयता इति नञ्तत्पुरुषसमासः।

सन्धिविच्छेदः -

१. कुतो ह्यवचनीयता - कुतः+हि+अवचनीयता।

२. दुर्जनो जनः - दुर्जनः+जनः।

अलङ्कारविमर्शः -

१. श्लोके कुतो ह्यवचनीयता इति वाक्यं प्रति उत्तरार्धवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तल्लक्षणं तावत् - “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते।” इति।

२. यथा स्त्रीणां तथा वाचाम् इत्यत्र उपमालङ्कारः। तल्लक्षणं तावद्दर्पणे- “साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः।”इति।

३. अत्र उपमायाः काव्यलिङ्गालङ्कारस्य चाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करालङ्कारः।

छन्दः - सर्वथा इत्यस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः।

पाठगतप्रश्नाः - ७

२३. अवचनीयता कुतः नास्ति।

२४. लोकः कीदृशः भवति।

१२.९) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - ८

नटः - **अतिदुर्जन इति वक्तव्यम्।**

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः।
रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

सूत्रधारः - **यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं प्रति स्यन्देत ततः कष्टं स्यात्।**

अन्वयः -

नटः - अतिदुर्जन इति वक्तव्यम्।

यतो हि जनः देव्यां वैदेह्याम् अपि सापवादः (वर्तते) रक्षोगृहस्थितिः (तस्य) मूलम् (अस्ति)। अग्निशुद्धौ तु (जनस्य) अनिश्चयः।

सूत्रधारः - यदि पुनः इयं किंवदन्ती महाराजं प्रति राजानं स्यन्देत ततः तदा कष्टं स्यात्।

अन्वयार्थः -

नटः - अतिदुर्जन अतिदोषदर्शी इति वक्तव्यं कथनीयम्। यतो हि यस्मात् कारणात् जनः लोकः देव्यां परमपूज्यायां वैदेह्यां जनकतनयायां सीतायाम् अपि सापवादः निन्दापरः वर्तते। रक्षोगृहस्थितिः रावणगृहनिवासः मूलं कारणम् अस्ति। अग्निशुद्धौ अग्निपरीक्षायां तु जनस्य अनिश्चयः निर्णयाभावः संशयः अस्ति।

सूत्रधारः - यदि पुनः चेत् इयम् एषा किंवदन्ती जनश्रुतिः महाराजं प्रति राजानं रामचन्द्रं प्रति स्यन्देत प्रस्रवेत् ततः तदा कष्टं कृच्छ्रं स्यात् भवेत्।

व्याख्यानम् -

पूर्वं सूत्रधारः लोकस्य निन्दाम् अकरोत्। अत्र नटः अपि लोकस्य अतिदुर्जनतां दोषदर्शितां वा प्रकाशयति। देवी तथा वैदेही इति पदाभ्यां सीतायाः चरित्रस्य अलौकिकोत्कर्षः ध्वनितो भवति। सीता अयोनिजा मनुष्यगर्भानुत्पन्ना। पुनश्च सा वैदेही अर्थात् आत्मज्ञानिनः विदेहराजस्य जनकस्य पुत्री अस्ति। तथापि राक्षसस्य रावणस्य गृहे तस्याः अवस्थानकारणात् जनाः तस्याः चरित्रदोषं पश्यन्ति। अग्निशुद्धौ अपि तेषां विश्वासः नास्ति। अतस्ते अतीव दुर्जनाः इति वक्तव्यम्। कविः भवभूतिः जनाः सीताचरित्रस्य निन्दकाः इति कथनेन रामस्य सीतापरित्यागः उचितः इति प्रस्तुतवान्। जनाः सीतायाः रावणराज्ये लङ्कायाम् अवस्थानकारणात् तस्याः दोषं प्रदर्शयन्ति। अत्र सूत्रधारः आशङ्कां प्रकटयति यत् केनापि प्रकारेण यदि एषा जनश्रुतिः महाराजं रामचन्द्रं प्रति प्रस्रवेत् तर्हि तस्य महत् कष्टं भवेत्।

व्याकरणविमर्शः -

१. वैदेह्याम्- विदेहस्य अपत्यं स्त्री इत्यर्थे विदेहशब्दात् अञ्प्रत्यये स्त्रियां ङीपि सप्तम्याः एकवचने रूपम्।

२. सापवादः - अपवादेन लाञ्छनेन सहितः सापवादः।

३. रक्षोगृहस्थितिः - रक्षसः गृहं रक्षोगृहम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। रक्षोगृहे स्थितिः रक्षोगृहस्थितिः इति सप्तमीतत्पुरुषसमासः।

४. अग्निशुद्धौ - अग्नौ शुद्धिः अग्निशुद्धिः इति सप्तमीतत्पुरुषसमासः।

५. अनिश्चयः - न निश्चयः अनिश्चयः इति नञ्तत्पुरुषसमासः।

सन्धिविच्छेदः -

१. सापवादो यतो जनः - सापवादः+यतः जनः।

२. रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ - रक्षोगृहस्थितिः+मूलम्+अग्निशुद्धौ।

३. त्वनिश्चयः - तु+अनिश्चयः।

अलङ्कारविमर्शः -

१. देव्यामपि इति श्लोके दोषाभावे सत्यपि दोषकथनाद् विभावनालङ्कारः। तल्लक्षणं तावत् - "विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते।" इति।

२. अग्रशुद्धौ सत्यामपि अविश्वासाद् विशेषोक्तिरलङ्कारः। तल्लक्षणं तावत् -"सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिः" इति।

३. अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् इति वाक्यं प्रति पूर्ववाक्यस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

छन्दः - देव्यामपि इत्यस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः।

पाठगतप्रश्नाः - ८

२५. सीतायाः अपवादस्य किं कारणम्।

२६. रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ इत्यस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।

२७. लोकः कुत्र न विश्वसिति।

१२.१०) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - ९

नटः - **सर्वथा ऋषयो देवाश्च श्रेयो विधास्यन्ति। (परिक्रम्य) भो भो क्वेदानीं महाराजः? (आकर्ण्य) एवं जनाः कथयन्ति -**

स्नेहात्सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि
नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान्।
देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय
धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥७॥

(इति निष्क्रान्तौ)

(इति प्रस्तावना)

अन्वयः -

नटः - सर्वथा ऋषयः देवाः च श्रेयः विधास्यन्ति। परिक्रम्य भो भो क्व इदानीं महाराजः? आकर्ण्य एवं जनाः कथयन्ति - स्नेहात् सभाजयितुम् एत्य अमूनि दिनानि उत्सवेन नीत्वा जनकोऽद्य विदेहान् गतः। ततः विमनसः देव्याः परिसान्त्वनाय नरेन्द्रः धर्मासनात् वासगृहं विशति।

अन्वयार्थः -

नटः - सर्वथा सर्वप्रकारेण ऋषयः वसिष्ठवाल्मीकिप्रमुखाः देवाः गङ्गापृथिव्यादयः देवताः च श्रेयः कल्याणं विधास्यन्ति करिष्यन्ति। (परिक्रम्य भ्रमित्वा) भो भो हे हे क्व इदानीं महाराजः अस्मिन् समये कुत्र अस्ति? आकर्ण्य श्रुत्वा एवम् इत्थं जनाः लोकाः कथयन्ति वदन्ति - स्नेहात् परमप्रेम्णः सभाजयितुम् रामचन्दम् अभिनन्दितुम् एत्य अयोध्यामागत्य अमूनि दिनानि एतानि दिनानि उत्सवेन प्रमोदेन राज्याभिषेकोत्सवेन नीत्वा यापयित्वा जनकः विदेहाधिपः अद्य अस्मिन् दिने विदेहान् स्वजनपदं जनकपुरीं गतः प्रस्थितः। ततः तस्मात् पितृगमनकारणात् विमनसः खिन्नायाः देव्याः सीतायाः परिसान्त्वनाय मनोविनोदाय नरेन्द्रः महाराजः रामचन्द्रः धर्मासनात् धर्मसिंहासनात् (उत्थाय) वासगृहम् सीतानिवासस्थानं विशति प्रविशति।

व्याख्यानम् -

ततः नटः सूत्रधारम् आश्वस्य वदति यत देवताः ऋषयः च सर्वदा मङ्गलम् एव कुर्वन्ति। अतः चिन्ता न कर्तव्या। ततः नटः समन्तात् दृष्ट्वा महाराजः श्रीरामचन्द्रः इदानीं कुत्र तिष्ठति इति पृच्छति। ततश्च कथयति यद् दशरथतनयस्य रामचन्द्रस्य पट्टाभिषेकम् उपलक्ष्य न केवलं महर्षयः अपि तु राजर्षयः अपि आगताः इति पूर्वमेव उक्तम्। अतः राजर्षिः जनकः अपि उत्सवम् उपलक्ष्य तत्र आगतः। अपि च श्रीरामस्य श्वशुरः अपि वर्तते। उत्सवसमाप्त्यनन्तरं सः अद्य स्वदेशं विदेहं प्रतिनिर्वृत्तः। अतः तस्य गमनानन्तरं जनकपुत्री रामस्य धर्मपत्नी सीता खिन्ना सञ्जाता। अतः तस्य खेदं दूरीकर्तुं रामः धर्मासनात् उत्थाय वासगृहं प्रति गतः इति आशयः। अत्र धर्मासनात् किञ्च नरेन्द्रः इति पदद्वयं रामचरित्रस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शयति। रामः राजधर्मपालने स्थिरमतिः आसीत्। अतः स आदौ नरेन्द्रः, ततः सीतापतिः। भाविघटनाचक्रस्य बहु किमपि आभ्यां पदाभ्यां द्योतितम्। एवं नाट्यस्य प्रस्तावना समाप्यते।

विशेषटिप्पणी -

एवम् उत्तररामचरितस्य प्रस्तावना प्रस्तुता। प्रस्तावनालक्षणं तावद् दर्पणे -

"नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते।।

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि वा।।" इति।

अत्र प्रयोगातिशयप्रस्तावना। तल्लक्षणं दर्पणे -

"यदि प्रयोगे एकस्मिन् प्रयोगोन्यः प्रयुज्यते।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा।।"इति।

व्याकरणविमर्शः -

१. एत्य- आङ्पूर्वकात् इण्धातोः क्त्वाप्रत्यये तस्य ल्यबादेशे एत्य इति रूपम्।

२. विमनसः- विगतं मनः यस्याः सा विमनाः तस्याः विमनसः इति प्रादिसमासः।

सन्धिविच्छेदः -

१. दिनान्यमूनि - दिनानि+अमूनि।

२. नीत्वोत्सवेन – नीत्वा+उत्सवेन।

३. जनकोऽद्य – जनकः+अद्य।

४. गतो विदेहान् - गतः+विदेहान्।

५. देव्यास्ततो विमनसः - देव्याः+ततः+विमनसः।

६. धर्मासनाद्विशति - धर्मासनात्+विशति।

छन्दः - स्नेहादित्यस्मिन् वसन्ततिलकवृत्तम् अस्ति। अस्याः लक्षणं तावत् वृत्तरत्नाकरे - ज्ञेया वसन्ततिलका तभजा जगौ गः इति।

पाठगतप्रश्नाः - ९

२८. सीतायाः खिन्नतायाः किं कारणम्।

२९. रामः सिंहासनाद् उत्थाय कथं वासगृहं गच्छति।

३०. वसन्ततिलकछन्दसः किं लक्षणम्।

पाठसारः

समाप्तिकामो मङ्गलम् आचरेत् इति श्रुतिं मनसिकृत्य कविः नाट्यादौ पूर्वाचार्यान् व्यासवाल्मीक्यादीन् स्मरति। तेषां स्मरणेन वाग्देव्याः सरस्वत्याः लाभः तस्य इष्टः वर्तते। इदमेव मङ्गलं नान्दी इति कथ्यते नाट्यशास्त्रे। नान्दीपाठानन्तरं सूत्रधारः नाट्यकारस्य कवेः भवभूतेः संज्ञावंशादिपरिचयं प्रददाति। तदा एव स एतदपि सूचयति यत् राज्याभिषेकम् उपलक्ष्य अयोध्याम् आगताः अतिथयः सर्वे स्वस्वप्रदेशं प्रत्यागताः। महाराजदशरथस्य शान्ता नाम एका कन्या आसीत् यां स जन्मसमये एव दत्तकरूपेण अङ्गराजाय लोमपादाय प्रदत्तवान्। तस्याः पतिः महर्षिः ऋष्यशृङ्गः द्वादशवर्षव्यापिनम् एकं महायज्ञं समारब्धवान्। अतः तस्य अनुरोधात् रामजनन्यः कौशल्याकैकेयीसुमित्राः पूर्णगर्भां सीताम् अयोध्यायां संस्थाप्य वसिष्ठपत्नीम् अरुन्धतीं पुरस्कृत्य जामातुः आश्रमं गताः। अस्मिन् एव प्रसङ्गे सूत्रधारः सीताविषयकं लोकापवादं प्रकटयति तथा नटः अपि सीतायाः अग्निशुद्धिं जनाः न विश्वसन्ति इति कथयति। सूत्रधारः आशङ्कते यत् यदि राजा श्रीरामचन्द्रः एतत् सर्वं ज्ञास्यति तर्हि महदनिष्टं भविष्यति इति। तदाकर्ण्य नटः विश्वासं प्रकटयति यत् देवाः सर्वदा सर्वथा च जनानां कल्याणम् एव साधयन्ति। अपरतः पितुः जनकस्य अयोध्यायाः प्रस्थानकारणात् जानकी खिन्ना जाता। अतः तां सान्त्वयितुं पुरुषोत्तमः श्रीरामः सिंहासनाद् उत्थाय वासगृहं प्रति गृच्छति। एवं प्रकारेण नाटकस्य प्रस्तावना समाप्यते।

पाठान्तप्रश्नाः

१. नान्दी नाम किम्। नान्द्या लक्षणमुक्त्वा तस्याः विषये किञ्चिद् आलोचयत।

२. कः नाम सूत्रधारः।

३. भवभूतिः कः। तस्य विषये लिखत।

४. मङ्गलश्लोकस्य व्याख्यानं लिखत।

५. अयोध्यायां गीतवाद्यादेः अभावस्य किं कारणम् आसीत्।

६. सम्पूर्णम् उत्तररामचरितं नाटकं रामायणस्य कस्मात् भागात् किं पर्यन्तं व्याप्तम् इत्यादिकं सर्वं वर्णयत।

७. एकः श्लोकः उच्यतां यत्र अनुष्टुप्-छन्दः वर्तते। तत्र च लक्षणस्य समन्वयं प्रदर्शयत।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

१. कविः भगवतः अंशरूपां वाग्देवीं सरस्वतीम् इच्छति।

२. अनुष्टुप्छन्दसः लक्षणं -

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः।।

३. वच्धातोः क्विप्प्रत्यये वाक इति रूपम्। तस्य वचनम् इत्यर्थः। नमः वाकः यस्मिन् इति नमोवाकः इति बहुव्रीहिसमासः, तं नमोवाकम्।

४. आर्यमिश्रान् सर्वविभूतसम्पन्नस्य महादेवस्य उत्सवेविज्ञापयति सूत्रधारः।

५. भवभूतिः काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञः जातूकर्णीपुत्रः।

६. पदं च वाक्यं च प्रमाणं च पदवाक्यप्रमाणानि इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। तेषां ज्ञः पदवाक्यप्रमाणज्ञः।

७. अस्य नाटकस्य उत्तररामचरितं नाम।

८. वाक् + वश्या + इव + अनुवर्तते।

९. नाटकमिदं भवभूतिः विरचितवान्।

१०. ग्रन्थकर्तारं सरस्वती देवी वश्या स्त्री इव अनुवर्तते इति ग्रन्थकर्तुः वैशिष्ट्यम्।

११. रामस्य सुहृदः प्लवङ्गमराक्षसाः, वसिष्ठादयः ब्रह्मर्षयः, जनकादयः राजर्षयश्च रामराज्याभिषेकाय उपागताः।

१२. ते अभिषेकसमये रामस्य अभिनन्दनाय अयोध्यामुपागताः।

१३. राज्याभिषेकोत्सवसमाप्तेः परं दशरथमहिष्यः अयोध्यां त्यक्त्वा यज्ञाय ऋष्यशृङ्गमुनेः आश्रमं गता इति निःशब्दतायाः हेतुः। क

१४. अभिषेकस्य समयः अभिषेकसमयः इति षष्ठीतत्पुरुषः।

१५. सूत्रधारः आयोध्यकः संवृत्तः।

१६. रामस्य मातरः ऋष्यशृङ्गमुनेः अनुरोधाद् यज्ञं द्रष्टुं तस्य आश्रमं गताः।

१७. वसिष्ठपत्नीम् अरुन्धतीं पुरस्कृत्य रामस्य मातरः गताः।

१८. राज्ञः दशरथस्य कन्यायाः नाम शान्ता।

१९. राजा दशरथः कन्याम् अङ्गराजाय रोमपादाय प्रदत्तवान्।

२०. अपत्यकृतिकाम् इत्यस्य विहितकृत्रिमकन्याम् इत्यर्थः।

२१. विभाण्डकसुतः ऋष्यशृङ्गः शान्ताम् उपयेमे।

२२. ऋष्यशृङ्गः द्वादशवर्षव्यापि सत्रमारब्धवान्।

२३. सर्वथा व्यवहारः कर्तव्यः अतः अवचनीयता नास्ति।

२४. लोकः स्त्रीणां वाचां च साधुत्वे अपि दोषप्रदर्शकः भवति।

२५. सीतायाः अपवादस्य रक्षोगृहनिवासः कारणम्।

२६. रक्षोगृहस्थितिः+ मूलम्।

२७. लोकः अग्निशुद्धौ न विश्वसिति।

२८. सीतायाः खिन्नतायाः स्वपितुः जनकस्य विदेहगमनं कारणम्।

२९. रामः सिंहासनाद् उत्थाय सीतायाः मनोरञ्जनाय वासगृहं गच्छति।

३०. वसन्ततिलकछन्दसः लक्षणम् - उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः इति।

॥ इति द्वादशः पाठः ॥